

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

**КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**Кваліфікаційна робота
бакалавра**

**СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З
ІНВАЛІДНІСТЮ**

Виконала: студентка 4-го курсу,
групи 6.2310-ср
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
Ю.С. Марченко

Керівник: доцент
кафедри соціології, к.філос.н., Кудінов І.О.

Рецензент: доцент кафедри політології, к.політ.н.,
доцент, Мальована Ю.Г.

Запоріжжя – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління
Кафедра філософії, публічного управління та соціальної роботи
Рівень вищої освіти бакалавр
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна робота»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри філософії, публічного
управління та соціальної роботи

_____ Т.І.Бутченко
«____» _____ 2024 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Марченко Юліани Сергіївни

(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи Надання соціальних послуг молодим сім'ям в Україні в умовах війни

керівник роботи Кудінов І.О., доцент кафедри соціології, к.філос.н
(прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від «18» січня 2024 року № 77-с

2. Строк подання студентом роботи 6 червня 2024 року

3. Вихідні дані до роботи Алещенко В. І. Військова психологія: ретроспективний аналіз та подальший розвиток. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2015. № 2. С. 46-53.; 45.Романишин А. М. Проблеми психологічного забезпечення підготовки майбутніх офіцерів / Романишин А. М., Кожевніков В. М. // Збірник наукових праць «Військова освіта» Національного університету оборони України. 2013. № 1. С. 185-192.; Сафін О., Якимчук А. Психологічні інструменти роботи з учасниками антитерористичних операцій під час їхньої реабілітації. *Психологічний журнал* 3. № 14. 2019. С. 235-251.; Радзієвська В. О., Мішкова В. В. Нормативно-правове регулювання забезпечення соціальних прав ветеранів війни (зарубіжний досвід). *Наука і правоохорона*. №4(36). 2020. С. 49-54. DOI: 10.36082/nh.2020.04.39.; Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. Пінчук Р. С., Письменна О. П. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. С. 168-172.; Олійник І. В. Соціальна реабілітація як один із напрямів професійної діяльності фахівців з соціальної роботи. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія. Педагогічні науки»* 2. № 2. 2021. с 22-27. с. 59 – 66.; Левчук Н. О., Ядловська О. С., Соціальна реабілітація військовослужбовців. *REICST*. 2023. с. 179–182.; 38. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) 1. Проаналізувати підходи до дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю. 2. Уточнити зміст основних «соціальна реабілітація», «учасник бойових дій», «інвалідність», «учасник бойових дій з

інвалідністю». 3. Обґрунтувати принципи та методи дослідження проблеми соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю. 4. Проаналізувати особливості державної політики у сфері соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю та нормативне забезпечення реабілітаційної діяльності в Україні 5. Визначити сутність та види соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю. 6. Здійснити аналіз закордонного досвіду соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю. 7. Дослідити сучасний стан реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю; 8. Визначити напрямки оптимізації розвитку соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) 7 гістограм, 1 рисунок, 3 таблиці.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Кудінов І.О., доцент кафедри соціології, к.філос.н	02.02.2024	02.02.2024
Розділ 2	Кудінов І.О., доцент кафедри соціології, к.філос.н	11.03.2024	11.03.2024
Розділ 3	Кудінов І.О., доцент кафедри соціології, к.філос.н	03.04.2024	03.04.2024

7. Дата видачі завдання 18 січня 2024 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Листопад – грудень 2023	<i>виконано</i>
2.	Бібліографічний пошук	Січень – лютий 2024	<i>виконано</i>
3.	Розробка основних положень роботи	Січень – лютий 2024	<i>виконано</i>
4.	I розділ	Лютий – березень 2024	<i>виконано</i>
5.	II розділ	Березень – квітень 2024	<i>виконано</i>
6.	III розділ	Квітень – травень 2024	<i>виконано</i>
7.	Систематизація висновків	Травень 2024	<i>виконано</i>
8.	Нормоконтроль	Травень 2024	<i>виконано</i>

Студент _____ Ю.С.Марченко

Керівник роботи _____ І.О.Кудінов

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.О. Широбокова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 52 сторінок, 55 позицій у списку літератури, 7 гістограм, 1 рисунок, 3 таблиці.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА, СОЦІАЛЬНІ ТЕЇНОЛОГІЇ, СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ, УЧАСНИК БОЙОВИХ ДІЙ, ІНВАЛІДНІСТЬ, УЧАСНИК БОЙОВИХ ДІЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Мета дослідження: визначення напрямків оптимізації системи соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю в Україні.

Об'єкт дослідження: система соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю в Україні.

Предмет дослідження: особливості функціонування системи соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю в Україні.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення, індукція, дидукція, синтез, аналіз статистичних даних.

Гіпотеза: передумови удосконалення соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю включають зміцнення координації надання соціальних послуг на місцевому, регіональному та центральному рівнях державними та громадськими службами і організаціями, а також підвищення кваліфікації соціальних працівників за відповідними освітніми програмами.

Висновки: 1) Законодавство налічує більше ста нормативно-правових актів, дія яких прямо або опосередковано направлена на регулювання діяльності зі зв'язків з громадськістю у сфері соціального та правового захисту та реабілітації ветеранів.

2) Діють програми та проекти, спрямовані на покращення якості життя учасників бойових дій з інвалідністю.

3) Відповідно до розглянутих статистичних даних головним на даний момент у військових є допомога у зміцненні здоров'я, матеріальна підтримка, психологічна підтримка, інформаційна та юридична підтримка.

4) Держава намагається покращити систему соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю шляхом залучення закордонного досвіду.

ABSTRACT

The qualification work consists of 52 pages, 55 references, 7 bar graphs, 1 figure, 3 tables.

SOCIAL WORK, SOCIAL THEOLOGY, SOCIAL REHABILITATION, COMBATANT, DISABILITY, COMBATANT WITH DISABILITY

The purpose of the study is to identify areas for optimizing the system of social rehabilitation of combatants with disabilities in Ukraine.

Object of study: the system of social rehabilitation of combatants with disabilities in Ukraine.

Subject of the study: peculiarities of the functioning of the system of social rehabilitation of combatants with disabilities in Ukraine.

Research methods: analysis, generalization, induction, deduction, synthesis, analysis of statistical data.

Hypothesis: the prerequisites for improving the social rehabilitation of combatants with disabilities include strengthening the coordination of social services at the local, regional and central levels by state and public services and organizations, as well as advanced training of social workers in relevant educational programs.

Conclusions: 1) Legislation includes more than a hundred legal acts that directly or indirectly regulate public relations activities in the field of social and legal protection and rehabilitation of veterans.

2) There are programs and projects aimed at improving the quality of life of combatants with disabilities.

3) According to the analyzed statistics, the main needs of the military at the moment are health care, material support, psychological support, information and legal support.

4) The state is trying to improve the system of social rehabilitation of combatants with disabilities by adopting foreign experience.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	7
1.1. Підходи до дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.....	7
1.2. Зміст понять «соціальна робота», «соціальні технології», «соціальна реабілітація», «учасник бойових дій», «інвалідність», «учасник бойових дій з інвалідністю».....	10
1.3. Принципи та методи дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.....	14
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	19
2.1. Державна політика у сфері соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю та нормативне забезпечення реабілітаційної діяльності в Україні.....	19
2.2. Підходи до реалізації політики щодо медичної та психологічної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.....	23
2.3. Закордонний досвід соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю	26
РОЗДІЛ 3. ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	32
3.1. Сучасний стан реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.....	32
3.2. Напрямки оптимізації розвитку соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.....	43
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	48

ВСТУП

Актуальність дослідження. Те, що результатом бойових дій крім матеріальних та людських втрат є травмовані учасники конфлікту відомо давно. На пострадянському просторі яскравим прикладом були так звані «Авганці», у західних країнах відомим став «В'єтнамський синдром». Тож для воюючої упродовж 10 років України проблема із службовцями, що отримали травмуючий досвід або каліцтва, не стала несподіванкою. Нажаль, наразі немає повноцінної і стандартизованої програми з реабілітації, яку в нормі проходить кожен службовець сил оборони, що повертається до цивільного життя (демобілізується). Епізодично це впливає у якості прикрих новин про конфлікти, бійки, пияцтво, самогубство, тощо. Актуальність мого дослідження полягає у тому, що Україна ще не зіштовхнулася із проблемою соціальної реабілітації учасників бойових дій (УБД) з інвалідністю у повній мірі. Те що ми бачимо довкола себе зараз є лише початок. Необхідно завчасно підготувати і стандартизувати бодай мінімальний алгоритм роботи із такими громадянами. Інакше потім це вилиється у надмірне соціальне напруження: перевантаження правоохоронних органів, проблеми у сім'ях, надмірне напруження економіки через виплати тим, хто не зможе соціалізуватись і забезпечувати себе сам, спалахи криміногенної обстановки, фрустрація молодого покоління та зневага до військових.

Проблемна ситуація. Описані вище проблеми є добре відомими для профільних спеціалістів і відомств. Наприклад, в Україні таким є міністерство соціальної політики. А законодавчо їх робота ґрунтується на положеннях закону України про реабілітацію осіб з інвалідністю. В тексті закону висвітлені такі терміни як: особа з інвалідністю, інвалідність та ін. Але ці рішення не є достатніми через те, що УБД з інвалідністю самостійно не часто звертаються за допомогою. Часто самі не усвідомлюють, що потребують реабілітації або просто не розуміють як цей процес відбувається.

Травматичний досвід, отриманий під час бойових дій, негативно впливає на здоров'я військовослужбовців. Повернувшись до мирного життя, вони

стикаються з новими стресами, пов'язаними із соціальною адаптацією, труднощами в спілкуванні, нерозумінням з боку близьких, професійною самореалізацією тощо. Стрес, пережитий під час бойових дій, підсилюється стресом після повернення додому, що призводить до психологічної та соціальної дезадаптації.

На сьогоднішній день існує нагальна потреба у проведенні реабілітаційних заходів. Нові умови ведення бойових дій в умовах широкомасштабного вторгнення вимагають від фахівців соціальних служб більш чіткої реакції на потреби військовослужбовців. Це включає організацію та проведення комплексної соціальної реабілітації, спрямованої на відновлення фізичного та психологічного здоров'я ветеранів, а також їх інтеграцію у мирне життя.

Державні та громадські організації впроваджують програми соціальної адаптації та реінтеграції колишніх військовослужбовців, спрямовані на повернення ветеранів до цивільного життя. Такі програми охоплюють соціальні виплати, соціальні гарантії, працевлаштування та перекваліфікацію. Однак підтримка ветеранів у їх поверненні до мирного життя є набагато ширшою і включає більше аспектів, які часто залишаються непоміченими.

Зокрема, це стосується психічного здоров'я, навичок вирішення конфліктів, розподілу ролей та обов'язків в сім'ї, а також знайомства з особливостями працевлаштування та взаємодії між працівниками у цивільному середовищі, відмінному від військової культури. Програми соціальної реабілітації враховують ці аспекти, забезпечуючи ветеранам комплексну підтримку для успішної інтеграції у цивільне життя.

Об'єкт дослідження – система соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю в Україні.

Предмет дослідження – особливості функціонування системи соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю в Україні.

Метою дослідження є визначити напрями оптимізації системи соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю в Україні.

Згідно з метою маємо такі *завдання*:

- проаналізувати підходи до дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю;
- уточнити зміст основних «соціальна реабілітація», «учасник бойових дій», «інвалідність», «учасник бойових дій з інвалідністю»;
- обґрунтувати принципи та методи дослідження проблеми соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю;
- проаналізувати особливості державної політики у сфері соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю та нормативне забезпечення реабілітаційної діяльності в Україні;
- визначити сутність та види соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю;
- здійснити аналіз закордонного досвіду соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю;
- дослідити сучасний стан реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю;
- визначити напрямки оптимізації розвитку соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.

Гіпотеза: передумови удосконалення соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю включають зміцнення координації надання соціальних послуг на місцевому, регіональному та центральному рівнях державними та громадськими службами і організаціями, а також підвищення кваліфікації соціальних працівників за відповідними освітніми програмами.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та додатку.

РОЗІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

1.1. Підходи до дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю

Наразі в науковій літературі приділено не так багато уваги дослідженню соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю, але в контексті широкомасштабного вторгнення та враховуючи гостру потребу знайти шляхи створення сприятливих умов реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю та відновлення їх життєдіяльності, зацікавленість цією темою зростає. Відповідно до цього збільшується кількість наукової літератури.

Загальні підходи до реабілітації представлені у роботах Л. Вакуленка, Т. Добровольської, І. Мисули, М. Фролова, С. Харченка, Л. Яковлевої та інших. Психологічні чинники впливу бойових дій на стан особового складу проаналізовані у дослідженнях українських науковців О. Бойка, А. Бородія, В. Крайнюка, Є. Литвиновського, О. Макаревича, А. Романишина та інших. Правові аспекти у сфері реабілітації інвалідів були предметом дослідження у наукових працях В. Андрєєва, Я. Безуглої, Н. Болотіної, А. Єгорова, П. Пилипенка, Л. Шумної та інших. Різні аспекти реабілітаційної роботи з військовослужбовцями розглядають як вітчизняні (В. Алещенко, В. Лесков, М. Маслова, Н. Пономаренко, О. Савченко, О. Хміляр, О. Шекера та інші), так і зарубіжні дослідники, такі як таких як Л. Калхун, В. Холл, Д. Кишбог, Р. Лауфер, Р. Скурфілд, С. Вільямс [45,2,47].

Окремі аспекти організації реабілітаційної діяльності військовослужбовців розглядалися в дисертаційних дослідженнях: С. Беловодова вивчала методи поведінкової психотерапії в медико-психологічній реабілітації військовослужбовців; В. Березовець – соціально-психологічну реабілітацію ветеранів бойових дій. О. Денисов проаналізував

соціальну реабілітацію російських військовослужбовців, які брали участь у військових конфліктах, В. Лєсков зосередився на соціально-психологічних аспектах реабілітації військовослужбовців у зонах військових конфліктів, а Є. Потапчук розглянув питання організації психологічної реабілітації в сім'ях військовослужбовців [47].

У своїх дослідженнях О. Коржиков стверджує, що комбатанти та молоді необстріляні солдати з невротичним характером, які виховувалися в екстремальному соціальному середовищі, де панували насильство, агресія, ворожість, не здатні гостро відчувати різницю з екстремальністю умов бойової обстановки. Тобто їхнє суб'єктивне бачення збройних дій і своєї участі в них, власне кажучи не розходяться з реальною ситуацією. Але було б логічно припустити, що більшість військовослужбовців вирости та жили в більш спокійних гармонічних умовах, які й обумовили їхнє психологічне благополуччя. Однак, як наголошує дослідниця, людині з багатим внутрішнім світом і різнобічним сприйняттям складніше протистояти екстремальним умовам. Тому адаптація до екстремальних ситуацій у них утруднена. Результатом порушення процесу адаптації може слугувати низка психічних розладів пов'язаних з реакцією мозку на ті чи інші ситуації, що й окреслює поле діяльності для психотерапевта, який буде працювати з свідомістю або/та підсвідомістю [21].

Соціальна реабілітація учасників бойових дій з інвалідністю відіграє ключову роль у постконфліктному відновленні суспільства. Цей процес охоплює низку заходів, спрямованих на поліпшення фізичного, психологічного та соціального стану ветеранів. Дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю можна виконати за допомогою різних підходів. Оскільки це складне і мультимірне явище, комбінація декількох підходів може бути найбільш ефективною.

Якісний підхід спрямований на розуміння глибоких аспектів соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю через збір та аналіз якісних даних. Використовується інтерв'ю, фокус-групи, спостереження та інші якісні

методи для збору даних. Аналізуючи висловлювання, думки та досвід учасників, з'являється глибше розуміння їхніх потреб, проблем та стратегій адаптації. Цей підхід дозволяє зосередитися на контекстуальних та індивідуальних аспектах реабілітації, що можуть бути важливими для розробки ефективних програм та послуг.

Вивчаючи соціальну реабілітацію учасників бойових дій з інвалідністю, якісний підхід дозволить дослідити, як ветерани сприймають свій досвід реабілітації, які проблеми вони зустрічають, які стратегії використовують для адаптації, а також їхні потреби і очікування від суспільства [54].

Соціально-економічний підхід ставить за мету вивчення соціальних та економічних аспектів соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю. Дослідження можуть включати аналіз доступності медичних та соціальних послуг, рівня зайнятості, освіти, доступу до житла та інші аспекти їхнього соціально-економічного статусу. Зазвичай використовуються кількісні методи дослідження, такі як опитування та аналіз статистичних даних, щоб отримати об'єктивну інформацію про ці питання [5].

Соціально-економічний підхід може бути використаний для оцінки ефективності державних програм реабілітації, вивчення впливу соціально-економічних факторів на успіх реабілітації та інтеграцію ветеранів у суспільство.

Психологічний підхід спрямований на вивчення психологічних аспектів соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю. Дослідження можуть включати аналіз емоційного стану, посттравматичного стресу, депресії та інших психологічних проблем, з якими стикаються ветерани. Зазвичай для збору даних використовуються методи, такі як інтерв'ю, анкети та психологічні тести. Цей підхід дозволяє розуміти психологічні механізми, які можуть впливати на процес реабілітації та адаптації учасників бойових дій з інвалідністю.

Психологічний підхід може бути використаний для вивчення впливу бойових дій на психічне здоров'я ветеранів, розробки програм психологічної підтримки та терапії, а також для оцінки ефективності реабілітаційних заходів.

Змішаний підхід поєднує якісні та кількісні методи дослідження для отримання більш повного уявлення про соціальну реабілітацію учасників бойових дій з інвалідністю. Це може включати комбінований збір даних (наприклад, опитування та інтерв'ю), а також об'єднання кількісного та якісного аналізу. Змішаний підхід дозволяє дослідникам отримати якісну і кількісну інформацію про різні аспекти соціальної реабілітації та отримати більш комплексне розуміння цього явища.

Змішаний підхід може бути використаний для вивчення ефективності реабілітаційних програм, де кількісні дані надають загальну картину впливу програм, а якісні дані дозволяють зрозуміти індивідуальні переживання та задоволення ветеранів цими програмами.

1.2. Зміст понять «соціальна робота», «соціальні технології», «соціальна реабілітація», «учасник бойових дій», «інвалідність», «учасник бойових дій з інвалідністю»

Соціальна робота – професійна діяльність соціальних інституцій, державних і недержавних організацій, груп і окремих індивідів із надання допомоги у здійсненні успішної соціалізації особам чи групам людей у випадках, коли за відсутності належних умов у суспільстві або особистих вад їх соціалізація утруднюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі (десоціалізація) [48].

Термін «соціальна робота» вперше з'явився у Великій Британії та США наприкінці XIX століття, коли почали формуватися перші професійні організації соціальних працівників і педагогів. Використовуючи термін «соціальна робота», ті, хто працював у цих сферах, прагнули підвищити статус своєї професії і вказували на те, що їхні обов'язки включають активне

втручання і допомогу людям у вирішенні їхніх соціальних проблем. Приблизно в той же час у США вийшла книга М. Річмонд «Дружній візит до бідняків: керівництво для тих, хто працює у благодійних організаціях», де вперше були представлені науково обґрунтовані методи соціальної роботи. Книга вперше представила науково обґрунтовані методи соціальної роботи [19].

Багато дослідників розуміють соціальну роботу як допомогу.

Наприклад, Австрійська академія соціальної роботи пропонує розглядати соціальну роботу як конкретну допомогу людям з боку суспільства для задоволення їхніх соціальних потреб і вирішення конфліктів, викликаних особистими або соціальними причинами [46].

Більшість дослідників схиляються до визначення соціальної роботи, запропонованого Національною асоціацією соціальних працівників США: соціальна робота – це професійна діяльність із надання допомоги індивідам, групам і спільнотам, посилення чи відновлення їх здатності до соціального функціонування та створення сприятливих соціальних умов для досягнення цих цілей [17].

Окремі дослідники вважають, що самодопомога, розвиток власних ресурсів, притаманних індивіду, групі та спільноті, значною мірою визначають сутність соціальної роботи.

Реабілітація – система державних соціально-економічних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та інших заходів, спрямованих на попередження тимчасової або стійкої втрати працездатності постраждалих і на якнайшвидше їх повернення у суспільство й до суспільно корисної праці [35].

Термін «соціальна реабілітація» походить з соціальної та медичної сфер і став широко вживаним у другій половині ХХ століття. Його виникнення пов'язане з розвитком ідеї про те, що не лише медичне лікування, але й соціальна та психологічна підтримка може бути важливою для повернення людини до повноцінного життя після хвороби, травми чи інвалідності.

Цей термін активно використовується в Україні з моменту здобуття незалежності, тобто з початку 1990-х років. Після здобуття незалежності в

Україні зросла зацікавленість соціальними питаннями, в тому числі підтримкою та реабілітацією людей з інвалідністю. У цей період почали активно розроблятися та впроваджуватися закони, програми та проекти, спрямовані на допомогу та реабілітацію людей з інвалідністю.

Таким чином, саме в другій половині ХХ століття, коли в соціальній політиці України почав активно використовуватися термін «соціальна реабілітація», суспільний інтерес до підтримки та інтеграції осіб з інвалідністю значно зріс. Спеціалізовані програми соціальної реабілітації та розробка відповідних методів і підходів, що допомагають людям з інвалідністю адаптуватися до нових умов життя та оточення, з'явилися в середині та наприкінці ХХ століття.

Протягом часу підходи до соціальної реабілітації пройшли значні зміни та розвиток, відображаючи еволюцію розуміння та підходів до проблем інвалідності та соціальної підтримки. Спочатку соціальна реабілітація була тісно пов'язана з медичним підходом, який зосереджувався на лікуванні та відновленні фізичного здоров'я. Протягом більшої частини людської історії цей підхід зосереджував увагу на медичних аспектах інвалідності, часто ігноруючи соціальні та психологічні аспекти. У ХХ столітті почали з'являтися підходи, що поєднують медичні та соціальні аспекти. Це означало визнання того, що для того, щоб людина повністю одужала після травми чи хвороби, їй потрібне не лише лікування, але й підтримка для відновлення соціального функціонування. У другій половині ХХ століття підходи до реабілітації почали розширюватися і включати не лише фізичні, а й психосоціальні аспекти інвалідності. Це відображало зростаюче розуміння комплексного впливу інвалідності на життя людини та її оточення. Сьогодні спостерігається значний зсув у бік інклюзивної реабілітації, яка фокусується на створенні суспільства, де всі люди мають рівний доступ до можливостей і ресурсів. Інклюзивна реабілітація – це не лише підтримка людей з інвалідністю, а й створення середовища, яке враховує та відповідає їхнім потребам і дозволяє їм брати активну участь у всіх сферах життя.

Соціальна реабілітація включає заходи, спрямовані на забезпечення доступу людей з інвалідністю до всіх рівнів освіти, від дитячого садка до вищого навчального закладу. Це включає адаптацію навчальних програм, забезпечення спеціальними навчальними матеріалами та обладнанням, а також надання асистентів.

С. Базарний вважає, що «Соціальна реабілітація військовослужбовців – це комплекс державних, суспільних та військових заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для соціальної інтеграції військовослужбовця з інвалідністю або будь-якою психічною травмою в суспільство та військовий колектив, відновлення його соціального та військового статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності та подальшого проходження військової служби шляхом орієнтації в соціальному та військовому середовищі, соціально-побутової адаптації, різноманітних видів патронажу і соціального та військового обслуговування.» [50, с. 152-153].

Вважається, що реабілітація цієї категорії клієнтів передбачає наявність чотирьох основних видів – психологічної, медичної, соціальної і педагогічної, які можуть поєднуватися між собою в залежності від об'єкта реабілітації, його психоемоційного стану, факторів та умов, що впливають на проведення реабілітаційних заходів [16].

Згідно з чинним Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», учасниками бойових дій є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань із захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ збройних сил чинної армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у военний, так і у мирний час. До них належать такі: військовослужбовці Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, особи рядового, начальницького складу і військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ України, інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну

цілісність України та брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції у період її проведення, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, перебуваючи безпосередньо в районах та у період здійснення зазначених заходів [36].

Ще кілька десятиліть тому інвалідність розглядалася як особиста чи медична, яку потрібно було попереджувати, лікувати та контролювати, а людей з інвалідністю вважали нещасними, такими, що потребують жалю та піклування з боку спеціальних служб.

За останні 40 років погляд суспільства на інвалідність змінився. Інвалідність тепер розглядається як громадська проблема, пов'язана з рівними правами людини. Нова концепція стверджує, що проблема полягає не в самій людині, а в тому, що виключення, дискримінація та утиски змушують людей з інвалідністю відчувати несправедливість і нерівність. Іншими словами, їхні проблеми створюються соціальними механізмами [52].

Інвалідність, отримана на військовій службі, – соціальна недостатність внаслідок обмеження життєдіяльності військовослужбовця, яка викликана порушенням здоров'я зі стійким розладом функцій організму, що призводить до необхідності соціального захисту і допомоги та обмеження у виконанні службових обов'язків. Люди, які мають інвалідність значно важче адаптуються, адже в них не тільки проблеми психологічного характеру, а й фізичного.

Статус особи з інвалідністю внаслідок війни встановлюється відповідно до Порядку надання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2015 року № 685 [29].

1.3. Принципи та методи дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю

Дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю вимагає використання комплексу методів та принципів, що дозволяють глибоко аналізувати різні аспекти цього процесу. Вибір методології залежить від мети дослідження, і тому доцільно використовувати сукупність підходів, таких як системний, історичний, структурно-функціональний, аксіологічний та синергетичний.

Системний підхід передбачає розгляд об'єкта дослідження як складної цілісності та як елементу більш загальної системи. Це означає, що соціальна реабілітація учасників бойових дій з інвалідністю має аналізуватися в шести логічних аспектах: елементному, структурному, функціональному, інтегративному, комунікативному та історичному. Такий підхід допомагає виявити механізми, які забезпечують цілісність реабілітаційних процесів та їх зв'язки з іншими елементами соціальної системи [23].

Перш за все, розглянемо поняття системи. Система являє собою єдність, яка складається з взаємопов'язаних частин, де кожна з них вносить свій внесок у унікальні характеристики цілого. Системний підхід спрямований на розкриття цілісності об'єкта та механізмів, які забезпечують цю цілісність, а також на виявлення різноманітних зв'язків складного об'єкта і об'єднання їх у єдину теоретичну конструкцію.

Необхідність використання системного аналізу в нашій роботі обумовлена потребою уточнення змісту основних понять: «соціальна реабілітація», «учасники бойових дій», «інвалідність». Крім того, зазначено раніше, системний підхід вимагає проведення аналізу за шістьма основними аспектами, серед яких ключовими є функціональний та структурний зрізи, що в межах соціологічної теоретичної традиції об'єднуються в структурно-функціональну концептуальну схему.

Системний підхід дозволяє розглядати соціальну реабілітацію учасників бойових дій з інвалідністю як комплексний процес, що включає різні елементи та рівні взаємодії. Це сприяє визначенню ролі кожного елемента реабілітаційної системи (медичних, психологічних, соціальних послуг) у досягненні загальної мети - інтеграції та покращення якості життя ветеранів. Виявлення та аналіз зв'язків між цими елементами допомагають побудувати ефективну стратегію реабілітації, орієнтовану на потреби учасників бойових дій з інвалідністю.

Таким чином, застосування системного підходу в дослідженні соціальної реабілітації дозволяє не лише зрозуміти структуру та функції окремих елементів реабілітаційної системи, але й забезпечити їхню ефективну взаємодію для досягнення цілісного результату.

Структурно-функціональний аналіз розглядає соціальну реабілітацію як сукупність складних соціальних систем, орієнтованих на загальноприйняті норми та інститути, які мають певну структуру і виконують конкретні функції. Цей підхід дозволяє оцінити зміни, до яких система соціальної реабілітації може адаптуватися, зберігаючи свої основні функціональні обов'язки [8].

Структурний підхід аналізує різні структури соціальної реабілітації та їхні функції. Наприклад, він може розглядати медичні, психологічні та соціальні служби як окремі структури, що виконують специфічні функції в процесі реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.

Функціональний підхід оцінює функціональні вимоги до системи соціальної реабілітації та структури, які їх реалізують. Це включає визначення ключових функцій, таких як медична допомога, психологічна підтримка, професійна реабілітація, та аналіз того, як ці функції взаємодіють і доповнюють одна одну.

Структурно-функціональний підхід допомагає зрозуміти, як система соціальної реабілітації може ефективно адаптуватися до нових викликів і змін, зберігаючи при цьому свої основні функціональні можливості і забезпечуючи комплексну підтримку учасників бойових дій з інвалідністю.

Аксіологічний підхід зосереджується на вивченні цінностей, які задовольняють потреби особистості та суспільства. У контексті соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю цей підхід допомагає зрозуміти ціннісні орієнтації ветеранів та їхню роль у процесі реабілітації. Він дозволяє визначити мотиваційні та культурні фактори, які впливають на ефективність реабілітаційних заходів.

Ціннісні орієнтації учасників бойових дій мають значний вплив на їхню адаптацію до нових умов життя. Розуміння того, що є важливим для цих людей, допомагає розробити реабілітаційні програми, які відповідають їхнім потребам та очікуванням. Аксіологічний підхід враховує індивідуальні цінності, такі як почуття власної гідності, бажання бути корисним суспільству, прагнення до самостійності та активного життя.

Мотиваційні фактори, які впливають на процес реабілітації, включають особисті цілі ветеранів, їхні прагнення до професійної реалізації, підтримка з боку сім'ї та спільноти. Культурні фактори враховують національні та регіональні особливості, традиції, соціальні норми, які можуть впливати на сприйняття та ставлення до процесу реабілітації.

Застосування аксіологічного підходу дозволяє створити реабілітаційні програми, які не тільки сприяють фізичному та психологічному відновленню, але й підтримують ветеранів у їхньому прагненні до активного та повноцінного життя в суспільстві.

Синергетичний підхід вивчає процеси самоорганізації та формування нових упорядкованих структур в умовах нерівноваги. У соціальній реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю цей підхід дозволяє аналізувати, як ветерани адаптуються до нових життєвих умов після отримання інвалідності, враховуючи нелінійні ефекти, кризи та біфуркаційні моменти.

Використання синергетичного підходу допомагає зрозуміти, як учасники бойових дій організують своє життя в нових умовах, стикаючись з фізичними та психологічними викликами. Цей підхід враховує, що процес реабілітації не є

лінійним і може супроводжуватися кризами та різкими змінами (біфуркаціями), які можуть призводити до нових способів організації життя.

Наприклад, після отримання інвалідності ветерани можуть проходити через різні фази адаптації, де ключовими є моменти перелому, коли вони знаходять нові ресурси для самореалізації та інтеграції в суспільство. Синергетичний підхід дозволяє виявити ці критичні моменти та підтримати ветеранів у процесі самоорганізації, сприяючи встановленню стійких та ефективних структур у їхньому житті.

Цей підхід також підкреслює важливість індивідуальних траєкторій реабілітації, розуміючи, що кожен учасник бойових дій проходить через унікальні етапи та виклики. Врахування нелінійних ефектів та кризових ситуацій дозволяє створювати більш адаптивні та гнучкі реабілітаційні програми, що відповідають реальним потребам ветеранів.

Основні принципи дослідження реалізуються через застосування загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, порівняння, індукції, дедукції та абстрагування. Аналіз дозволяє розкласти об'єкт на окремі частини для їх детального вивчення. Синтез допомагає об'єднувати зібрані дані в єдине ціле, що дає можливість порівнювати різні результати соціологічних опитувань. Індукція та дедукція забезпечують рух від окремих фактів до загальних висновків і навпаки. Порівняння встановлює подібності та відмінності між явищами, а абстрагування виділяє суттєві характеристики досліджуваного об'єкта.

Використання зазначених методів у дослідженні соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю забезпечує всебічний підхід до вивчення проблеми. Це дозволяє отримати об'єктивні та глибокі знання про процеси реабілітації, оцінити їх ефективність і вплив на якість життя ветеранів.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

2.1. Державна політика у сфері соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю та нормативне забезпечення реабілітаційної діяльності в Україні

Події в Україні з 2014 року актуалізували питання соціального захисту учасників бойових дій та їхніх сімей. Це справжній виклик для українського суспільства, а поява нових категорій соціального захисту (учасники бойових дій, учасники Революції Гідності, члени їхніх сімей, внутрішньо переміщені особи тощо) вимагає розширення меж соціального захисту, ускладнює існуючі питання та ускладнює підтвердження системи соціального захисту громадян України.

Україна докладает значних зусиль для підтримки учасників бойових дій з інвалідністю через реалізацію державної політики у сфері соціальної реабілітації. Нормативно-правова база, що регулює цю сферу, включає низку законодавчих актів, постанов та наказів.

Один із ключових документів – Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»[37], який встановлює права та пільги для солдатів, які повертаються додому, в тому числі для тих, хто отримав інвалідність внаслідок бойових дій. Закон надає учасникам бойових дій з інвалідністю доступ до програм професійної реабілітації та послуг, спрямованих на підготовку та адаптацію до працевлаштування. Це включає професійне навчання, освіту, стажування та допомогу в пошуку роботи. Закон передбачає низку матеріальних пільг та допомоги учасникам бойових дій з інвалідністю, включаючи пенсії, фінансову допомогу, житлові пільги та соціальні послуги. А також сприяє інтеграції та реінтеграції учасників бойових дій з інвалідністю в суспільство, гарантуючи їм рівні можливості у сфері освіти,

зайнятості, культури та соціального життя. Він гарантує учасникам бойових дій з інвалідністю доступ до медичної реабілітації, включаючи забезпечення лікуванням, реабілітаційними заходами, додатковими медичними послугами та технічними засобами реабілітації, враховує потреби учасників бойових дій з інвалідністю в психологічній підтримці та допомозі і забезпечує доступ до психологічних консультантів, психотерапевтів та інших фахівців.

Закон України «Про зайнятість населення» відіграє важливу роль у регулюванні реінтеграції осіб з інвалідністю, які шукають або зберігають роботу. Основні положення цього закону, які застосовуються до цієї категорії, включають механізми професійної реабілітації, доступні для учасників бойових дій з інвалідністю. Це – освіта, навчання, перекваліфікація та інші програми. Закон передбачає вибір різноманітних заходів та програм підтримки учасників бойових дій з інвалідністю в процесі пошуку роботи та їхнього працевлаштування. Це може включати консультації, підготовку резюме, підготовку до співбесіди, а також програми стимулювання працевлаштування [28].

Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» визначає права та обов'язки осіб у сфері соціального страхування та встановлює механізми надання соціальних послуг, включаючи соціальну реабілітацію. Хоча закон безпосередньо не стосується соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю, можна виділити кілька важливих аспектів, що впливають на їхню реінтеграцію. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування може включати фінансування медичних послуг для учасників бойових дій з інвалідністю через схеми соціального страхування. Це включає лікування, реабілітацію, фізіотерапію та інші медичні послуги, необхідні для поліпшення здоров'я. Закон передбачає різні види соціального забезпечення, включаючи пенсії, допомогу по інвалідності та інші види допомоги. Учасники бойових дій з інвалідністю мають право на соціальні виплати та допомогу, що сприяють соціальній реабілітації. Закон також може передбачати фінансування програм професійної реабілітації та послуг для

учасників бойових дій з інвалідністю через систему соціального забезпечення. Це включає освіту, професійну підготовку та інші заходи, спрямовані на підвищення працездатності та можливостей працевлаштування осіб з інвалідністю [27].

На сьогоднішній день законодавство налічує більше ста нормативно-правових актів, дія яких прямо або опосередковано направлена на регулювання діяльності зі зв'язків з громадськістю у сфері соціального та правового захисту та адаптації ветеранів. Залежно від сфери правового впливу його можна розділити на наступні групи:

- визначають правовий статус окремих структур: Збройних сил України, Національної гвардії (Закон України «Про Збройні Сили України» від 2022 року), (Закон України «Про Національну гвардію України» від 2014 року) [31], [33];

- визначають правовий статус окремих категорій громадян: осіб з інвалідністю, ветеранів;

- визначають заходи щодо поліпшення фінансового становища (Закон України «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни» [34];

- прийняття рішення щодо порядку надання пільг (Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», 2024 рік);

- визначають порядок надання та позбавлення особи статусу учасника бойових дій (Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які виконували бойове (службове) завдання із захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України в умовах безпосереднього зіткнення та вогневого контакту з військовими формуваннями інших держав і незаконними збройними формуваннями [30].

Процедура для соціальної адаптації ветеранів прямо регламентована нормативно-правовими актами, які визначають коло суб'єктів, наділяють суб'єктів правовим статусом, тобто визначають коло прав і обов'язків, а також

порядок притягнення до відповідальності у сфері соціального захисту ветеранів антитерористичної операції, покинути службу.

Крім того, в Україні діють програми та проекти, спрямовані на покращення якості життя учасників бойових дій з інвалідністю. Пілотна програма безкоштовної професійно-технічної освіти для учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни, яка реалізується через Державний центр зайнятості. Програма дозволяє вибрати напрямок та форму навчання (очна, дистанційна, дуальна) і триває до 6 місяців. Після закінчення курсу учасники отримують свідоцтво про професійну кваліфікацію. Також передбачена компенсація витрат на проїзд та надання місця проживання під час навчання [24].

Уряд України запустив декілька грантових програм для ветеранів, щоб допомогти їм започаткувати або розвивати власний бізнес. Наприклад, учасники бойових дій та особи з інвалідністю можуть отримати до 250 тис. гривень за умови створення одного робочого місця. Також передбачені більші гранти на 500 тис. та 1 млн гривень з умовою співфінансування та створення більшої кількості робочих місць [9].

Створені спеціальні мобільні групи для підтримки ветеранів та їхніх родин, до складу яких входять юристи, психологи та кейс-менеджери. Її суть полягає в тому, що ветерани і їхні родини навіть у найвіддаленіших громадах мають отримувати якісні та фахові послуги. Йдеться про оформлення документів, отримання пільг та соціальних гарантій, юридичне консультування, психосоціальну підтримку тощо.

Для цього створили спеціальні мобільні групи при Коаліції ветеранських просторів.

Насамперед ідеться про надання таких послуг на рівні районного центру, селища та села. У складі таких груп — юристи, психологи та кейс-менеджери.

Із середини грудня такі мобільні групи вже надають підтримку ветеранам та членам їхніх сімей на Миколаївщині, Одещині, Львівщині, Вінниччині та

Хмельниччині. Незабаром схожі мобільні групи мають з'явитися на Сумщині, Чернігівщині та Рівненщині.

Україна також співпрацює з міжнародними організаціями та партнерами для реалізації реабілітації та надання допомоги учасникам бойових дій з інвалідністю.

Проект підтримки ветеранів від Міжнародної організації з міграції (МОМ). МОМ спільно з Міністерством у справах ветеранів України реалізує масштабний проект, спрямований на покращення умов життя ветеранів. Цей проект включає медичну та психологічну допомогу, соціальну адаптацію та працевлаштування ветеранів з інвалідністю [40].

Програма реінтеграції від ПРООН. Програма розвитку ООН (ПРООН) в Україні організували триденний навчальний курс із підтримки реінтеграції ветеранів. До тренінгу долучилися професіонали, які залучені до реалізації національної та міжнародної політики, спрямованої на посилення процесів реінтеграції українських ветеранів [39].

2.2. Підходи до реалізації політики щодо медичної та психологічної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю

Соціальна реабілітація учасників бойових дій з інвалідністю є складним і багатогранним процесом, який потребує використання низки дослідницьких принципів і методів для ефективною реалізації.

Практичний підхід до вивчення реінтеграції УБД з інвалідністю полягає в тому, щоб зосередитися на розробці конкретних заходів і стратегій, які можуть бути безпосередньо застосовані для поліпшення їхнього становища в суспільстві. Першим кроком є ретельний аналіз потреб УБД з інвалідністю. Це включає оцінку їхніх фізичних, психологічних, соціальних та економічних потреб. На основі аналізу потреб розробляються індивідуальні програми реабілітації для кожного учасника бойових дій. Ці програми мають конкретні

цілі та стратегії, які допомагають їм інтегруватися в суспільство та покращити якість життя.

Практичний підхід використовує доказові методи та практики, підкріплені науковими дослідженнями. Це забезпечує ефективність і надійність реабілітаційних заходів.

Також передбачається співпраця з різними організаціями, установами та фахівцями, які працюють у сфері соціальної реабілітації. Це дозволяє обмінюватися досвідом, ресурсами та знаннями для досягнення кращих результатів.

Систематичний моніторинг та оцінка результатів реабілітаційних програм має важливе значення для раннього виявлення проблем та коригування стратегій у разі необхідності.

Учасники бойових дій з інвалідністю повинні брати активну участь у розробці та впровадженні реабілітаційних програм. Їхні погляди, потреби та бажання мають бути враховані для досягнення результатів.

Також для дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю необхідно співпрацювати з фахівцями з різних галузей знань і дисциплін. Медична допомога: травми та обмеження, пов'язані з бойовими діями, діагностуються, лікуються та реабілітуються лікарями та медичними фахівцями. Психологи допомагають учасникам бойових дій з психологічними проблемами такими, як депресія, тривога, посттравматичний стресовий розлад та інші.

Люди, які працюють із соціальними працівниками, допомагають учасникам бойових дій з інвалідністю отримати доступ до соціальних послуг, допомагають їм знайти роботу та житло, надають правову підтримку та допомагають з іншими речами.

Фізіотерапевти та реабілітологи допомагають людям відновити свої фізичні можливості, підвищити рухову активність і підвищити свою фізичну форму.

Фахівці з освіти та навчання допомагають учасникам бойових дій з інвалідністю отримати необхідні навички та знання для успішної соціальної інтеграції та професійного зростання.

Інженери та технічні спеціалісти працюють над розробкою та впровадженням технічних засобів та пристосувань, що полегшують життя та рухову активність людей з інвалідністю.

Науковці та дослідники здійснюють дослідження з метою виявлення найефективніших методів та підходів до соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю.

Такий підхід дозволяє реалізувати інші аспекти соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю та забезпечити комплексний, індивідуалізований підхід до кожного випадку.

Також у дослідженні соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю підходом індивідуалізації передбачається розробка програм і стратегій, які враховують особливі потреби, можливості та характеристики кожного учасника. Першим кроком є оцінка потреби кожного учасника бойових дій з інвалідністю. Це включає вивчення потреб, соціальних, психологічних, фізичних та економічних аспектів їхнього життя. На основі оцінки потреб формуються персоналізовані цілі та завдання для кожного учасника. Цілі повинні бути конкретними, вимірювальними та досяжними. Плани реабілітації повинні бути адаптованими та гнучкими до змін у стані, потребах і можливостях учасників. Процес розробки та впровадження плану реабілітації повинен включати учасника бойових дій та його родину. Враховуючи свої потреби, бажання та думки, можна прийняти більш ефективні та прийнятні рішення. Періодична оцінка результатів особистого плану реабілітації дозволяє визначити прогрес і потреби учасника та внести повні корективи, щоб покращити результати.

Довгостроковий підхід до дослідження соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю спрямований на досягнення стійких і тривалих результатів, які покращують їхнє життя та сприяють їх інтеграції в суспільство.

2.3. Закордонний досвід соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю

Система соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю у Сполучених Штатах Америки добре структурована для надання необхідної підтримки та допомоги ветеранам, які постраждали внаслідок бойових дій. У Сполучених Штатах існують різні установи, які забезпечують реінтеграцію ветеранів з інвалідністю. Найвідомішим є Департамент у справах ветеранів, який надає ветеранам медичну допомогу, пенсії та інші послуги, також він надає учасникам бойових дій з інвалідністю медичні послуги, спрямовані на поліпшення якості їхнього життя, включаючи фізіотерапію, психологічну підтримку і навчання користуванню протезами кінцівок. Учасники бойових дій з інвалідністю можуть мати право на різні види фінансової допомоги, включаючи пенсії по інвалідності, компенсацію втраченого заробітку та інші пільги. Ветеранам зі зміненими можливостями пропонуються професійні реабілітації, перекваліфікації та набуття нових навичок, щоб допомогти їм знайти роботу та інтегруватися в суспільство. Ветерани, які зіткнулися з травматичним військовим досвідом, можуть отримати психологічну підтримку та консультивання, щоб допомогти їм подолати стрес, посттравматичний стресовий розлад та інші проблеми з психічним здоров'ям. Важливо, що підтримка надається не лише ветеранам, а й їхнім сім'ям. Це включає в себе служби підтримки сімей ветеранів, групи підтримки для сімей та інші програми. Ветерани можуть отримати правову допомогу для вирішення низки питань, пов'язаних з їхніми правами та пільгами, а також для вирішення юридичних питань, що виникають у зв'язку з їхнім статусом ветерана [55].

Канадська система реінтеграції людей з інвалідністю також має свої особливості та механізми, спрямовані на надання підтримки та допомоги ветеранам. Veterans Affairs Canada (VAC) це державна установа яка відповідає за надання підтримки, послуг і пільг канадським ветеранам та їхнім сім'ям. VAC

відповідає за реалізацію програм і послуг для учасників бойових дій з інвалідністю. Ветеранські організації надають ветеранам медичну допомогу, включаючи доступ до медичних послуг, фізіотерапії, психологічної підтримки та реабілітаційних програм. Учасники бойових дій з інвалідністю можуть отримувати різні види фінансової допомоги, включаючи пенсії по інвалідності, компенсацію за втрачений заробіток та інші пільги і послуги. Ветерани можуть отримати допомогу в здобутті освіти, набутті нових навичок або перекваліфікації для нової професії. Якщо ветерани стикаються з травмою, стресом або іншими проблемами психічного здоров'я, вони можуть отримати психологічну підтримку. Це включає в себе підтримку сімей ветеранів, групи підтримки та послуги, які сприяють інтеграції ветеранів та їхніх сімей у суспільство. Ветерани також можуть отримати правову допомогу для захисту своїх прав і пільг та вирішення різних юридичних питань.

Ці елементи системи працюють разом, щоб забезпечити підтримку та реабілітацію учасників бойових дій з інвалідністю у Канаді, сприяти їхньому поверненню до цивільного життя та забезпечити їхній добробут.

Система соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії має свої особливості та структури, спрямовані на надання підтримки та допомоги ветеранам. Міністерство оборони відповідає за оборону і безпеку Великої Британії, а також надає підтримку ветеранам, включаючи доступ до медичної допомоги та інших послуг [49].

Міністерство у справах ветеранів є спеціалізованим відомством, яке надає ветеранам доступ до охорони здоров'я, фінансової підтримки та інших послуг. Ветерани можуть отримати доступ до медичної допомоги, фізіотерапії, психологічної підтримки та реабілітаційних програм, що надаються через Міністерство оборони та інші медичні організації. Ветерани можуть мати право на різні види фінансової допомоги, включаючи пенсії по інвалідності, компенсацію втраченого заробітку та інші пільги. Ветерани мають можливість отримати допомогу в отриманні освіти, перекваліфікації та оволодінні новими

навичками, які допоможуть їм інтегруватися в цивільне життя. Ветерани можуть отримати психологічну підтримку, консультації та участь у групових заняттях, які допоможуть їм подолати травматичний досвід війни.

Соціальна адаптація та підтримка сім'ї. Сюди входить підтримка сімей ветеранів, групи підтримки та програми, спрямовані на сприяння інтеграції ветеранів та їхніх сімей у суспільство. Ветерани також можуть отримати правову допомогу для захисту своїх прав і пільг та вирішення різних юридичних питань.

Разом ці програми забезпечують підтримку та реабілітацію учасників бойових дій з інвалідністю у Великій Британії, сприяючи їхньому поверненню до цивільного життя та забезпечуючи їхній добробут.

Ізраїль має власну програму соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю, спрямовану на надання підтримки та допомоги ветеранам. Міністерство оборони відповідає за оборону і безпеку країни та надає допомогу ветеранам, які постраждали внаслідок військових дій. Через цю організацію ветерани можуть отримати медичну допомогу, реабілітаційні послуги та іншу допомогу. Також існує рада з нагляду за ветеранами – це незалежний орган, який надає консультації та допомогу щодо прав та пільг ветеранів. Вона допомагає ветеранам з працевлаштуванням, житлом, медичним обслуговуванням та іншими аспектами їхнього життя. Ветерани мають доступ до низки програм фізичної та психологічної реабілітації, включаючи фізіотерапію, психологічну підтримку та навчання користуванню протезами та іншими технологіями. Учасники бойових дій з інвалідністю можуть отримувати фінансову допомогу у вигляді пенсій по інвалідності, компенсації за втрачений зарібок та інших пільг і послуг. Ветерани можуть отримати допомогу в отриманні освіти, професійній підготовці та перепідготовці, щоб допомогти їм інтегруватися в цивільне життя. Підтримка сімей ветеранів також є важливою частиною програми. Це включає в себе групи підтримки, служби підтримки сім'ї та програми соціальної інтеграції. Ветерани мають право на правову

допомогу для захисту своїх прав і пільг, а також для вирішення юридичних питань, пов'язаних зі статусом ветерана [49].

Медична допомога учасникам бойових дій з інвалідністю за кордоном може також використовувати сучасні модернізовані підходи для поліпшення результатів та якості лікування. Телемедицина дозволяє ветеранам отримувати медичну допомогу без необхідності їхати до медичного закладу. Це особливо корисно для ветеранів, які живуть у віддалених районах або мають труднощі з пересуванням. Генетичне тестування та аналіз даних можуть бути використані для розробки індивідуальних планів лікування на основі стану здоров'я та особистих потреб ветерана. Використання штучного інтелекту для аналізу медичних зображень, даних та інших клінічних даних може підвищити точність діагнозів і підібрати найбільш підходяще лікування. Розробка нових методів реабілітації, таких як використання віртуальної реальності, роботизованих пристроїв та інших передових технологій, може допомогти ветеранам з інвалідністю відновити фізичні функції та покращити їхнє життя. Поєднання різних методів і терапій, таких як фізіотерапія, психологічна підтримка і медикаментозне лікування, може бути використане для створення комплексної програми лікування учасників бойових дій з інвалідністю.

Використання передових технологій у медичній реабілітації дозволяє значно покращити результат та ефективність процесу одужання пацієнта.

Інтеграція медичної реабілітації з психологічною та соціальною підтримкою є ключовим елементом успішного одужання та адаптації пацієнтів з інвалідністю. Забезпечення ефективної комунікації та співпраці між лікарями, фізіотерапевтами, психологами та іншими фахівцями гарантує комплексний підхід до догляду та підтримки пацієнтів. Розуміння унікальних потреб і обставин кожного пацієнта дозволяє розробити індивідуальні плани лікування та підтримки, які враховують як медичні, так і психологічні аспекти. Надання психологічної підтримки пацієнтам та їхнім сім'ям може допомогти їм подолати стрес, тривогу та депресію, які можуть бути наслідком інвалідності та медичної реабілітації. Надання доступу до соціальних послуг, груп підтримки,

програм професійної реабілітації та інших ресурсів може допомогти пацієнтам з інвалідністю інтегруватися в суспільство і вести повноцінне життя. Багато реабілітаційних центрів надають емоційну та психологічну підтримку під час перебування та лікування пацієнта, допомагаючи покращити його емоційний стан та мотивуючи до одужання.

Вивчення та впровадження ефективних стратегій управління стресом може допомогти пацієнтам з інвалідністю впоратися з труднощами та відновити психологічну стійкість.

Такий комплексний підхід допомагає пацієнтам повноцінно і гармонійно відновлюватися після травм та інших медичних подій, сприяючи їхньому психологічному та соціальному благополуччю.

Різні країни працюють над психологічною підтримкою учасників бойових дій з інвалідністю, кожна з яких має свої особливості.

У Сполучених Штатах ветеранам доступні різноманітні програми психологічної підтримки, включаючи індивідуальні консультації, групові заняття, лікування травматичного стресу та програми психологічної реабілітації. Особлива увага приділяється інтеграції психологічної підтримки з сімейними та професійними аспектами для забезпечення стабільності та підтримки в усіх сферах життя ветеранів [55].

В Канаді існують програми психологічної підтримки, спрямовані на полегшення переходу ветеранів до цивільного життя та допомогу їм у соціальній і професійній інтеграції. Психологи працюють як з самими ветеранами, так і з їхніми сім'ями, щоб забезпечити їм належну підтримку в усіх аспектах їхнього життя [42].

Велика Британія також має широку мережу психологічної підтримки ветеранів, що включає консультування, психотерапію, групові заняття та програми психологічної реабілітації. Особлива увага приділяється психологічній підтримці учасників бойових дій з інвалідністю, включаючи підтримку у відновленні фізичних та психологічних можливостей.

В Ізраїлі діє програма психологічної підтримки ветеранів, які можуть зазнавати значного стресу внаслідок бойових дій або інвалідності. Психологи працюють з ветеранами та їхніми сім'ями, щоб допомогти їм вирішити емоційні та соціальні проблеми, відновити психологічну стійкість і самооцінку.

Соціальна реабілітація учасників бойових дій за кордоном включає в себе широкий спектр програм і послуг, спрямованих на поліпшення їх соціального статусу та інтеграцію в суспільство. Програми професійної реабілітації надають учасникам бойових дій можливість здобути нові навички, пройти професійну підготовку та допомогу в працевлаштуванні для забезпечення зайнятості та фінансової незалежності. Соціальна підтримка та консультування надаються для того, щоб допомогти учасникам бойових дій вирішити життєві проблеми, отримати доступ до необхідних ресурсів та зберегти позитивні соціальні зв'язки. Програми житлової реабілітації спрямовані на забезпечення учасників бойових дій з інвалідністю відповідним житлом, включаючи доступ до пристосованого житла, послуги підтримки та допомогу в повсякденному житті. Програми психосоціальної реабілітації спрямовані на покращення соціальних навичок, відновлення незалежності та допомогу в налагодженні здорових стосунків з оточуючими. Спортивно-оздоровчі програми допомагають учасникам бойових дій з інвалідністю відновити фізичну форму, покращити здоров'я та відновити душевну рівновагу через заняття спортом та активний відпочинок. Залучення учасників бойових дій до громадського життя через волонтерство, участь у громадських організаціях та інших соціальних ініціативах допомагає їм відчувати себе корисним членом суспільства та забезпечити соціальну інтеграцію.

РОЗДІЛ 3

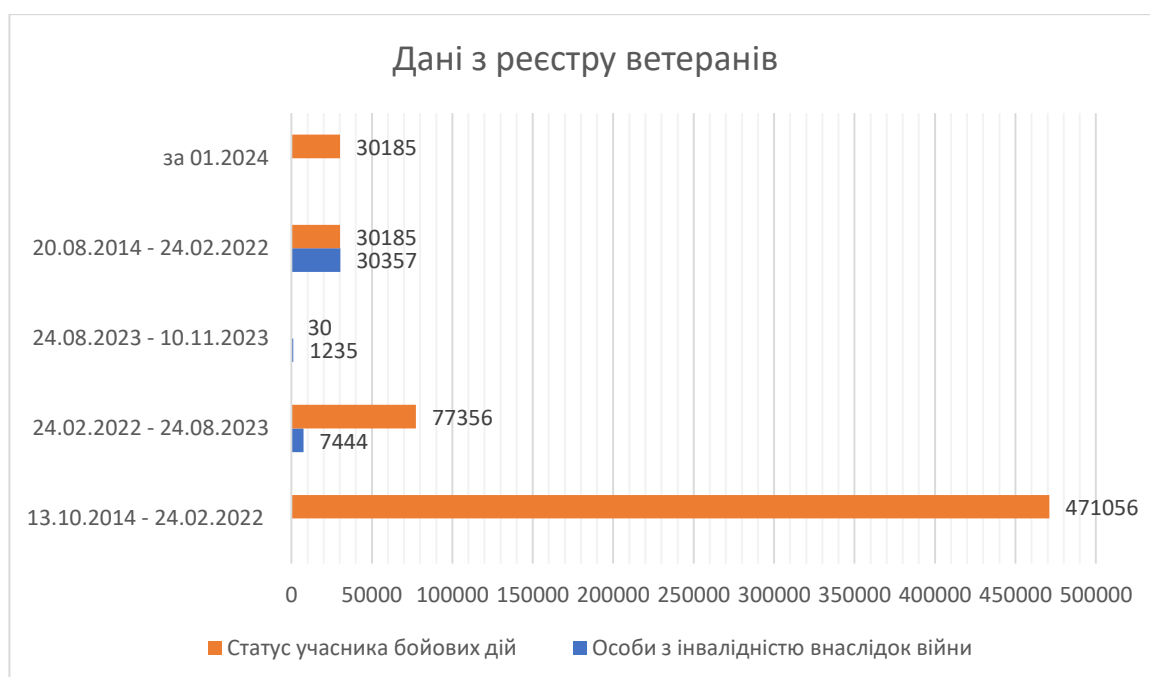
ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

3.1. Сучасний стан реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю

В Україні функціонує Єдиний державний реєстр ветеранів, за даними Реєстру з 13 жовтня 2014 року по 24 лютого 2022 року статус учасника бойових дій надано 471 056 особам, з 24.02.2022 по 24.08.2023 – 77 356 особам, з 24.08.2023 по 10.11.2023 – 30 особам. Таким чином, на зараз в Україні статус учасника бойових дій мають 548 442 особи [33; 10].

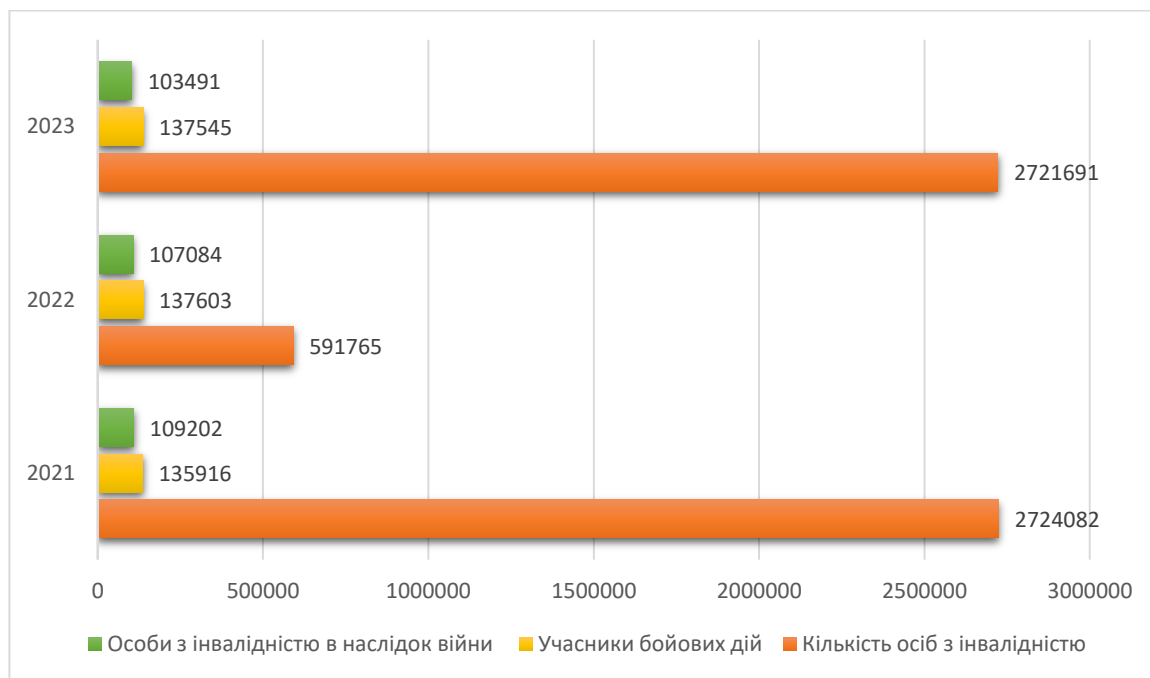
Лише за перший місяць 2024 року комісії Міністерства оборони України визначили 30 185 людей учасниками бойових дій.

Також станом на 10.11.2023 до Реєстру на підставі даних наданих структурними підрозділами з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у місті рад внесена інформація про видачу посвідчення особи з інвалідністю внаслідок війни з 20.08.2014 по 24.02.2022 30 357 особам, з 24.02.2022 по 24.08.2023 – 7 444 особам, з 24.08.2023 по 10.11.2023 – 1 235 особам.

Джерело: ГО «Жіночий антикорупційний рух» [10]

Дані, представлені нижче, відображають кількість осіб з інвалідністю в Україні з 2021 по 2023 рік, а також кількість тих, хто отримав інвалідність внаслідок війни. Цей аналіз допомагає зрозуміти, як війна вплинула на рівень інвалідності в країні [11].

Джерело: Державна служба статистики України [11]

Українським ветеранським фондом було проведено дослідження «Потреби ветеранів». Дослідження «Потреби ветеранів» стало продовженням комплексного дослідження «Портрет ветерана» проведеного Українським ветеранським фондом влітку 2022 року. Дослідження «Потреби ветеранів» проводилося з січня по квітень 2023 року, та складалося з кабінетної та емпіричної частини. За результатами кабінетної частини дослідження була проаналізована поточна державна політика соціального захисту ветеранів війни, що включає пільги в системі охорони здоров'я, пільги в системі освіти, пільги в системі матеріального забезпечення, оподаткування, працевлаштування, житлового забезпечення та інші пільги [25].

Кабінетна частина їх дослідження також включає аналіз кращих міжнародних стратегій в області соціального захисту ветеранів. Для аналізу

міжнародного досвіду були обрані такі країни, як США, Великобританія, Північна Ірландія, Канада, Хорватія та Австралія.

Емпірична частина їх дослідження складається з двадцятого загальнонаціонального опитування проведеного соціологічною групою Рейтинг «Образ ветеранів в українському суспільстві»; другого анонімного онлайн опитування Українського ветеранського фонду серед ветеранів та діючих військовослужбовців «Потреби ветеранів» та фокус-групового дослідження серед ветеранів та ветеранок проведеного Українським ветеранським фондом.

В опитуванні взяли участь 1247 респондентів. Враховуючи обраний інструмент збору даних, одним із ризиків могло бути повторне заповнення анкети, що вплинуло на результати опитування. Враховуючи внутрішні та зовнішні фактори, які змусили їх вибрати цей інструмент, вони не можуть повністю контролювати такі ризики під час опитування.

Анонімне онлайн-опитування складалося з 31 питання, з яких 21 було закритим, а 10 – відкритими, і респонденти мали можливість більш детально відповісти на запитання, наведені нижче:

- Сфера професійної зайнятості;
- тип підтримки, якої вони найбільше потребують на даний момент;
- види пільг та соціальних гарантій, якими вони найбільш задоволені та повністю не задоволені, або в яких їм відмовляють у певних послугах;
- труднощі, з якими, на їхню думку, ветерани стикаються найчастіше.

Структурно анонімне онлайн опитування складається з 4 блоків: Блок 1 включав соціально-демографічні запитання. Блок 2 стосувався респондентів виключно з числа ветеранів, що на даний момент не несуть службу в Силах оборони України. Блок 3 стосувався виключно респондентів з числа ветеранів та осіб, що були мобілізовані після 24 лютого 2022 року та є діючими військовослужбовцями. Блок 4 був обов'язковим для всіх респондентів та містив питання про рівень поваги до ветеранів в українському суспільстві.

Варто зауважити, серед опитаних респондентів 36,6 % вперше брали участь у бойових діях лише після 24 лютого 2022 року; 27,7% вже мають досвід

участі в бойових діях в АТО/ООС з 2014 по 2021 роки та 26,9% мають бойовий досвід в АТО/ООС та після 24 лютого 2022 року. Менше 1% відповідей, які вказують на досвід участі в бойових діях в: Афганістані – 0,7%, Миротворчі місії – 0,6%. 7,1% – респондентів не мають бойового досвіду.

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

Результати опитування виявили поточні проблемні питання, певний рівень невдоволення, нагальні потреби ветеранів російсько-української війни у сфері соціальних послуг. Беручи до уваги дані, отримані в ході розслідування, вони виділили блок кризових питань для більш детального вивчення у формі групових інтерв'ю. А саме, використання медичної допомоги, оформлення та використання пільг та працевлаштування. Провівши фокус-групу з ветеранами російсько-української війни, вони виявили фактори, які викликають проблеми і перешкоди у ветеранів при отриманні соціальних послуг, а також з'ясували, як ветерани сприймають повагу з боку суспільства і держави через якість одержуваних послуг.

Так, на питання про виконання державою зобов'язань перед ветеранами 45,4% респондентів вказали, що «скоріше не виконує». Однак 22,1% респондентів вважають протилежне – «скоріше виконує». Думка про те, що

держава «зовсім не виконує» свої зобов'язання перед ветеранами, спостерігається у 8,3% опитаних, а про те, що вона «цілком виконує» – у 1,5% респондентів. При цьому майже 23% було важко відповісти на це питання.

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

Більше половини респондентів відзначили, що зараз і в майбутньому їм буде потрібна допомога в поліпшенні здоров'я – 53,8%; підтримка в придбанні житла – 34,7%; фінансова підтримка – 31,1%, поліпшення житлових умов – 24,9%, освіта – 24,4%, працевлаштування – 20,4%, отримання психологічної підтримки – 20%, інвестиції в підприємницьку діяльність – 20%, отримання земельних пільг – 16,4%, підприємництво (не фінансова підтримка) – 11,1%, ремонт житла – 3,1%.

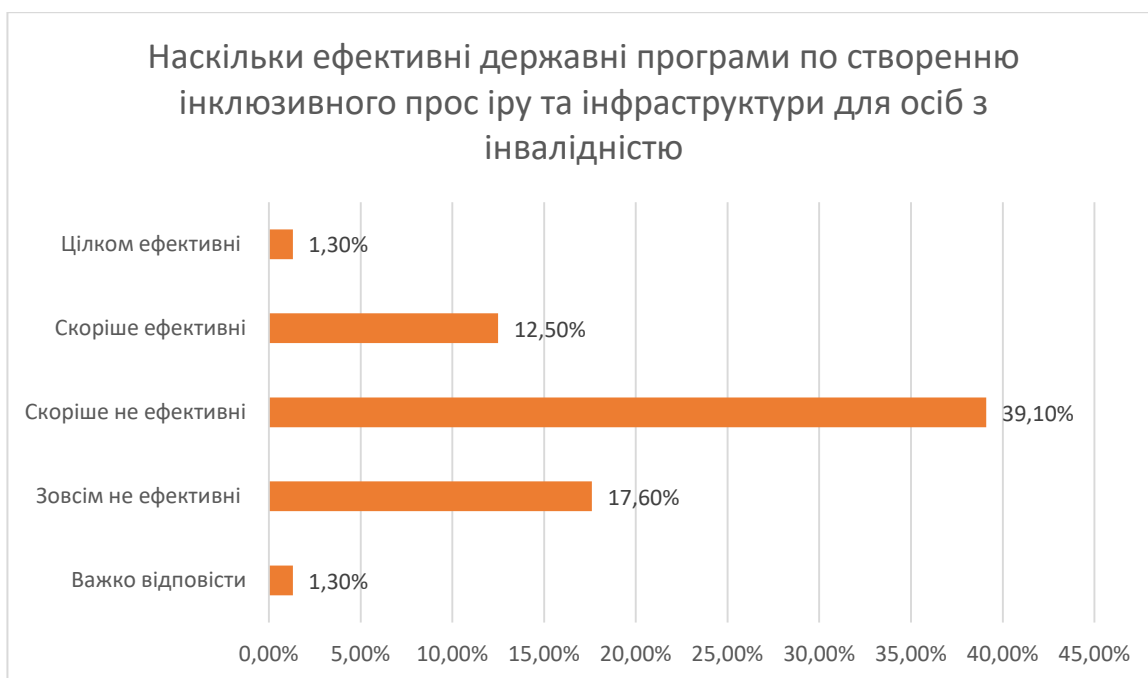

Рис. 3.1. Статистичні данні щодо необхідної допомоги для ветеранів.

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

Відповідаючи на питання «Наскільки ефективні державні програми по створенню інклюзивного простору та інфраструктури для осіб з інвалідністю?», думки респондентів розділилися. Близько 14% респондентів оцінили вищеперелічені програми як цілком ефективні, або скоріш ефективні. З іншого боку, для більшості респондентів державні програми по створенню інклюзивних просторів та інфраструктури для людей з інвалідністю склали 17,6% і 39,1% відповідно, в той же час третина респондентів не змогли дати чіткої відповіді на це питання.

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

Результати опитування щодо якості та доступності державних програм реабілітації та протезування для людей з інвалідністю є менш показовими, оскільки абсолютна більшість (55%) обрали варіант відповіді «важко відповісти». 22% респондентів вважають такі програми якісними, але важкодоступними, а 6,5% вважають їх доступними але не якісними. Водночас, на думку майже 15% респондентів, державні програми реабілітації та протезування для людей з інвалідністю є неякісними та важкодоступними і лише вважають 1,8% опитаних оцінюють їх як цілком якісні та доступні.

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

Відповідаючи на питання про послуги для ветеранів, якими вони найбільше задоволені, більшість респондентів виділяють комунальні субсидії (48%), безкоштовний проїзд – 32,9%, пенсії – 22,7%, тільки 3,6% задоволені психологічною реабілітацією, і тільки 2,7% задоволені фінансовою допомогою. Статистичні данні наведені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Якими з отриманих послуг найбільше задоволені

Відповідь	Кількість відповідей	Відсоток від загальної кількості
Пільги на навчання	21	9,3%
Комунальні субсидії	108	48%
Грошову допомогу	6	2,7%
Пенсія	51	22,7%
Психологічна реабілітація	8	3,6%
Медичне обслуговування	17	7,6%
Безоплатний проїзд	74	32,9%
Інше	31	14,2%

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

На питання «Якої підтримки Ви потребуєте зараз найбільше?» третина опитаних військовослужбовців зазначили, що вони потребують фінансової підтримки (33%). Також серед нагальних потреб – підтримка сім’ї (19%), психологічна підтримка (18,3%), інформаційна (11,9%) та юридична підтримка (10%).

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

А в майбутньому, на думку респондентів, їм потрібна допомога в таких областях, як зміцнення здоров’я (58%), забезпечення житлом (48,8%), працевлаштування (34,1%), освіта (нові знання) (30,2%), інвестиції в бізнес (26,3%), підтримка сім’ї (23,3%), реінтеграція (11,3%). Статистичні данні наведено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Якої допомоги потребуватимуть в майбутньому

Відповідь	Кількість відповідей	Відсоток від загальної кількості
Освіта (нові знання)	303	30,2%
Працевлаштування	342	34,1%
Зміцнення здоров’я	582	58%

Інвестиції у мій бізнес	264	26,3%
Житло	489	48,8%
Реінтеграція	113	11,3%
Допомога родини	234	23,3%
Інше	27	2,7%

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

Відповідаючи на питання «з якими з перерахованих проблем, на Вашу думку, зіткнуться ветерани, які повернулися з російсько-української війни?», респонденти мали можливість вибрати кілька варіантів відповіді. Так, на думку респондентів, найбільш ймовірними проблемами є відсутність роботи (77,5%), зловживання алкоголем або наркотиками (72,8%), конфлікти в сім'ї та в побуті (69,4%). Близько 30-40% респондентів також відзначили такі проблеми, як самогубства, труднощі з отриманням українського громадянства (для іноземців, які брали участь у бойових діях), порушення закону, участь у злочинах.

Таблиця 3.3

З якими з перелічених проблем зіткнуться ветерани, які повернуться з російсько-української війни

Відповідь	Кількість відповідей	Відсоток від загальної кількості
Зловживання алкоголем чи наркотиками	908	72,8%
Самогубства	496	39,8%
Відсутність роботи	967	77,5%
Конфлікти у сім'ї, родині	865	69,4%
Порушення законів, участь в злочинності	384	30,8%
Допомога родини	414	33,2%
Інше	42	2,7%

Джерело: Дослідження «Потреби ветеранів» [25]

У сфері охорони здоров'я учасники фокус-групи чоловіки-ветерани виявили такі проблеми і перешкоди: низька якість і брак послуг санаторно-

курортного лікування, нестача можливостей і прозорої системи пільг на протезування в Україні, відсутність чіткої і прозорої системи варіантів лікування складних травм/захворювань за кордоном, нестача в українських містах і селах вузькоспеціалізованих фахівців для лікування ПТСР і акубаротравми (контузії), відсутність інклюзивного, безбар'єрного простору в містах та селах України. На думку ветеранів, у зв'язку з війною та додатковим фінансуванням закладів охорони здоров'я для військових та ветеранів, якість надання послуг в них, зокрема в шпиталях, вища, ніж в цивільних медичних закладах. Після закінчення війни слід очікувати погіршення ситуації: «більшість людей після демобілізації будуть мати проблеми зі здоров'ям та будуть звертатися до цивільних закладів охорони здоров'я, що не спроможні надати їм достатній рівень медичної допомоги». У той же час, на додаток до вищевказаних проблем, жінки-ветеранки назвали також: відсутність необхідних умов (брак окремих палат) для стаціонарного лікування жінок-військовослужбовиць в госпіталях і пологових будинках, відсутність пільг на ЕКО (штучне запліднення) для ветеранок, які втратили можливість мати дітей внаслідок участі в бойових діях; нестача можливостей отримати безоплатне психотерапевтичне консультування для військових та ветеранів, брак центрів для психологічної реабілітації; відсутність пільг для протезування (імплантування) жінок з пораненнями грудей.

Щодо оформлення та використання пільг ветеранами були виділені наступні проблеми і перешкоди: бюрократична та не уніфікована процедура оформлення пільг в регіонах . «Людський фактор» або нерозуміння соціальними працівниками тонкощів роботи і навичок спілкування з учасниками бойових дій з урахуванням їх досвіду. У свою чергу ветеранки акцентували на проблемах з: інформуванням ветеранів щодо їх пільгових можливостей; недотриманням законодавства щодо пільг ветеранів місцевими органами виконавчої влади.

У сфері працевлаштування ветерани виділяють такі проблеми: небажання роботодавців наймати ветеранів, брак можливостей для перепідготовки,

особистісні зміни, з якими стикаються ветерани. Ветеранки звернули увагу на такі проблеми, як: відсутність можливостей для підвищення кваліфікації/перепідготовки лікарів після припинення служби, відсутність вимог і стандартів з адаптації робочого місця для працевлаштування людей з інвалідністю.

3.2. Напрямки оптимізації розвитку соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю

Державне регулювання соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю потребує вдосконалення та модернізації для створення більш сприятливих умов отримання соціальної допомоги, пільг, гарантій та компенсацій за втрачене здоров'я. Важливо забезпечити ефективну самореалізацію, реадаптацію до мирного життя, збереження та розвиток трудового потенціалу, а також зменшення соціальної напруженості серед учасників бойових дій [15].

При ухваленні рішень щодо надання пільг для учасників бойових дій на державному рівні, необхідно чітко визначати джерела фінансування. В іншому випадку, це навантаження буде перекладено на місцеві бюджети, що створює додатковий тиск. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» дозволяє органам місцевого самоврядування самостійно визначати, які додаткові до державних гарантії надаються громадянам, і це стосується не лише учасників бойових дій [32].

Впровадження нових підходів щодо обліку учасників бойових дій з належним захистом їхніх персональних даних, створення максимально спрощеної процедури забезпечення санаторно-курортним лікуванням, а також удосконалення механізмів реабілітації для осіб з інвалідністю серед учасників бойових дій повинні стати пріоритетними напрямками покращення державного регулювання соціального захисту цих осіб.

Однією з проблемних задач є процедура отримання статусу учасника бойових дій. Визначення цього статусу є не лише соціальною та моральною, але й політичною та економічною проблемою для держави. Кошти, які виділяє держава для вирішення проблем ветеранів війни та учасників бойових дій, часто витрачаються на тих, хто не має стосунку до бойових дій. Водночас люди, які дійсно захищають країну і виконують складні бойові завдання, не мають можливості й часу відстоювати свої права на землю чи інші пільги [6].

Необхідно посилити контроль за діяльністю органів, що надають статус учасника бойових дій, оскільки протягом багатьох років цей статус отримували особи, які не брали участі в бойових діях. Вирішення цієї проблеми дозволить скоротити нецільові витрати державного бюджету і спрямувати вивільнені кошти на допомогу тим учасникам бойових дій, які її дійсно потребують.

Ще одним напрямком покращення соціального захисту учасників бойових дій є розробка ефективного механізму їх медичного страхування. Метою такого страхування є забезпечення медичної допомоги у разі настання страхового випадку за рахунок накопичених коштів, а також фінансування профілактичних заходів [6].

Для створення нових можливостей для ветеранів необхідна організована інформаційна кампанія за активною участю інститутів громадянського суспільства. Необхідно вдосконалити інформаційно-комунікаційний механізм з метою підвищення обізнаності про учасників бойових дій та забезпечення ефективної співпраці між владою і ветеранськими об'єднаннями. Для досягнення цієї мети можна визначити кілька пріоритетних завдань:

- 1) Удосконалення законодавства у сфері комунікаційної політики:
  - розробка та впровадження стандартів комунікаційної політики, заснованих на принципах партнерства;
  - затвердження механізмів реалізації цих стандартів для забезпечення їх ефективності [4].
- 2) Застосування новітніх інформаційних технологій:

- активне використання передових інформаційних технологій в роботі органів державного управління для підтримки учасників бойових дій.

3) Забезпечення прозорості та доступності інформації:

- впровадження заходів для забезпечення прозорості діяльності влад;
- спрощення процедур доступу до необхідної інформації для учасників бойових дій.

4) Створення стимулів для громадських організацій:

- розробка механізмів фінансової підтримки громадських організацій, що займаються вирішенням соціальних проблем ветеранів;
- поширення підприємницької діяльності громадських організацій для підтримки учасників бойових дій [3].

5) Створення єдиного національного реєстру та впровадження електронного сервісу «e-weteran» [1]:

- прискорення процесу створення національного реєстру ветеранів;
- впровадження електронного сервісу «E-Weteran» для забезпечення зручного доступу до інформації.

б) Залучення громадян до розробки та впровадження політики соціального захисту ветеранів:

- вдосконалення механізмів участі громадян у формуванні та виконанні державної політики у сфері соціального захисту ветеранів на всіх рівнях влади.

Створення центру реабілітації та надання психологічної підтримки для учасників бойових дій може суттєво покращити їхню ситуацію та сприяти їхній успішній інтеграції в суспільство.

Важливо зауважити, що учасники бойових дій активно користуються соціальними програмами, які здійснюються за участю інститутів громадянського суспільства. Велику роль у цьому відіграють військові профспілки, капелани та громадські волонтерські організації. Активізація профспілкового руху в Україні, збільшення впливу громадянського суспільства на формування та реалізацію національної політики соціального захисту

учасників бойових дій, а також підтримка волонтерства, груп підтримки, ветеранських громад, встановлення показників та критеріїв ефективності застосовуваних методів реабілітації та адаптації – це ключові аспекти успішної інтеграції ветеранів у суспільство.

ВИСНОВКИ

Соціальна підтримка військовослужбовців та учасників бойових дій включає ряд заходів, спрямованих на забезпечення їхнього добробуту. В наш час важливість вивчення та впровадження програм соціальної підтримки в Україні стає надзвичайно актуальною, особливо з урахуванням збільшення числа осіб, які вступають до Збройних Сил України після широкомасштабного вторгнення та активних бойових дій на території країни. Важливо також розуміти, що війна створює травматичний досвід як на фізичному, так і на психологічному рівні.

Вирішення проблем соціальної реабілітації учасників бойових дій з інвалідністю в наш час є однією з найважливіших тем, які заслуговують на увагу як у засобах масової інформації, так і в роботі урядових комітетів і громадських організацій.

Сфера соціальної реабілітації учасників бойових дій та їх сімей постійно розвивається, проте її необхідно вдосконалювати та вивчати кращий зарубіжний досвід для його практичного впровадження в Україні. Проблема реінтеграції сучасних ветеранів до мирного життя не може бути вирішена виключно за допомогою органів охорони здоров'я. Необхідна поетапна адаптація, яка розпочинається на військовому рівні та продовжується через лікувально-профілактичні установи, спільно з військоматами, психіатричними та соціальними службами, а також громадськими ветеранськими організаціями.

Дотепер в Україні майже не було системи психологічної підтримки військових та їх адаптації до цивільного життя. Тому важливо створити мережу установ з психологічною реабілітацією. Медична та психологічна підтримка не повинні розділятися, а мають розглядатися як невід'ємна частина загального процесу.

Україна потребує обміну досвідом, вивчення та впровадження стандартів країн-членів Європейського Союзу та НАТО. Необхідно створити комплексну національну систему соціальної підтримки та допомоги учасникам бойових дій з інвалідністю, розробити цілісну систему соціального захисту для учасників

бойових дій та їхніх сімей. Важливо залучити міжнародну або державну підтримку (гранти) для соціальних, спортивних та підприємницьких ініціатив ветеранів війни. Крім того, слід впроваджувати стандарти якості для соціальних та інших видів послуг.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. «Е-Ветеран». URL: <https://eveteran.gov.ua/> (дата звернення 28.05.2024)
2. Алещенко В. І. Військова психологія: ретроспективний аналіз та подальший розвиток. Теорія і практика управління соціальними системами. 2015. № 2. С. 46-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2015_2_7. (Дата звернення 18.02.2024)
3. Аналітичне дослідження Портрет ветерана російсько-української війни 2014-2022рр. Український ветеранський фонд. URL: https://veteranfund.com.ua/opportunity/portret_veterana (дата звернення 21.05.2024)
4. Відсутність можливостей для працевлаштування ветеранів з інвалідністю: ризики для держави та суспільства. Український ветеранський фонд. 2023.
URL: https://veteranfund.com.ua/analitics/vidsutnist_mozhlyvostei_dlja_pratsevlashtuvannia_veteraniv_z_invalidnistiu/ (дата звернення 28.05.2024)
5. Вісник Національного університету оборони України. Іващенко Л. Я., Маслов В. С., Свистун В. І., Стефаненко П. В., Ягупов В. В., Болтівець С. І., Корольчук М. С., Ложкін Г. Н., Малхазов О. Р., Стасюк В. В., Лисенко О. Є., Рибак М. І., Сідак В. С., Сидоров С. В., Шевчук В. П., Мосов С. П., Діхтієвський П. В., Калюжний Р. А., Колодій А. М., Семон Б. Й., Богайчук В. Ж., Гайдулін О. О., Мулява В. Д., Осьодло В. І., Пашинський В. Й., Радецький В. Г. НУОУ. 2012. №2. 323 с.
6. Вовчак О. Д. Страхова справа : підручник. Київ. Знання, 2011. 391 с.
7. Ворона П. В. Шляхи соціальної реабілітації учасників українсько-російської війни на сході України: зарубіжний досвід. 2018. С. 109-120.
8. Воронкова В. Г., Бойко О. В. Методологія наукового дослідження. Навчально-методичний посібник для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти ЗДІА в галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування» за освітньо-професійною програмою «Публічне управління та адміністрування»

спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» денної та заочної форм навчання. Запоріжжя: Запорізька державна інженерна академія. 2018. с. 1 – 164.

9. Грантова програма для ветеранів на власний бізнес. URL: <https://minre.gov.ua/2023/04/08/v-ukrayini-zapuskayut-grantovi-programy-dlya-veteraniv-na-vlasnyj-biznes/> (дата звернення 21.04.2024)

10. Данні з єдиного державного реєстру ветеранів на запит ГО «Жіночий антикорупційний рух» URL: <https://zhar.org.ua/ponad-piv-miljona-osib-maye-status-uchasnyka-bojovyh-dij-v-ukrayini/#:~:text=%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%20%D0%BF%D1%96%D0%B2%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%20%D0%BC%D0%B0%D1%94%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%81%20%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D0%B4%D1%96%D0%B9%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96,-27.11.2023%20%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8&text=%D0%97%D0%B0%20%D1%87%D0%B0%D1%81%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%81%D1%88%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%81%20%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%B8%2077%20386%20%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1> (дата звернення 22.05.2024)

11. Державна служба статистики України / State Statistics Service of Ukraine. Сенік І. В. Київ. 2023. С. 42 – 55.

12. Єдиний державний реєстр ветеранів. URL: <https://eveteran.gov.ua/> (дата звернення 21.05.2024)

13. Зарубіжний досвід реабілітації військовослужбовців - учасників бойових дій. Збірник наукових праць. Бриндіков Ю. Л. 2017. с. 195-200.
14. Інформаційно-правовий довідник для учасників бойових дій. 2015. С. 3-24.
15. Кондратенко О. О. Модернізація державного регулювання соціального захисту учасників антитерористичної операції / Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2018. № 1. 17 с.
16. Левчук Н. О., Ядловська О. С., Соціальна реабілітація військовослужбовців. REICST. 2023. с. 179–182.
17. Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф. Соціологія соціальної роботи: теорія та практика. Підручник. Ужгород. ТОВ «РІК-У». 2018. 232 с.
18. Митько Я. В. Шляхи вдосконалення законодавства, яке визначає правові засади соціального захисту учасників бойових дій. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 2, том 1. 2019. С. 154 – 159.
19. Міністерство освіти і науки України, Тернопільський національний економічний університет, Юридичний факультет, Кафедра соціальної роботи. Соціальна робота з різними групами клієнтів. Тернопіль, 2014. 75 с.
20. Модель організації медико-соціальної реабілітації учасників АТО з інвалідністю. Шевчук В. І., Беляєва Н. М., Яворовенко О. Б., Куриленко І. В. Вінниця. 2018. С. 1-33.
21. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : [збірник]. Одеса. Видавничий дім «Гельветика». 2021. 246 с.
22. Огляд результатів досліджень. 2023. С. 2-19.
23. Олійник І. В. Соціальна реабілітація як один із напрямів професійної діяльності фахівців з соціальної роботи.. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія. Педагогічні науки» 2. № 2. 2021. с 22-27. с. 59 – 66.
24. Пілотна програма безкоштовної професійно-технічної освіти для учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни. URL: <https://vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/59874-sluzhba-zainiatosti-proponuie->

navchannia-dlia-uchasnykiv-boiovykh-dii-ta-osib-z-invalidnisti-vnaslidok-viiny
(дата звернення 17.03.2024)

25. Потреби ветеранів 2023. Кіріллова Ю., Зновяк В., Казанська А., Ткалич М., с. 4 – 61.

26. Правовий захист учасників бойових дій та ветеранів війни. Пінчук Р. С., Письменна О. П. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. С. 168-172.

27. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> (дата звернення 15.03.2024)

28. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення 15.03.2024)

29. Про затвердження Порядку надання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх проведення, під час безпосередньої участі у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2015 р. № 685. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 21.02.2024)

30. Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які виконували бойове (службове) завдання із захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України в умовах безпосереднього зіткнення та вогневого контакту з військовими формуваннями інших держав і незаконними збройними формуваннями : Постанову Кабінету Міністрів України від 03.03.2020 № 203. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 16.03.2024)

31. Про Збройні Сили України : Закон України від 23.03.2023, підстава - 2952-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення 16.03.2024)

32. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997

33. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text> (дата звернення 16.03.2024)

34. Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни : Закон України від 16.03.2004 № 1603-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1603-15#Text> (дата звернення 26.05.2024)

35. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

36. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (дата звернення 29.02.2024)

37. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (дата звернення 16.04.2024)

38. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури). Назаренко І.І., Якимець В.М., Печиборщ В. П., Слабкий Г. О., Іванов В. І., Поліщук А. О. УКРАЇНА. ЗДОРОВ'Я НАЦІЇ. 2019. С. 48-58.

39. Програма реінтеграції від ПРООН. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/news/rozrobka-efektyvnykh-rishen-dlya-pidtrymky-reintehratsiyi-veteraniv-v-ukrayini> (дата звернення 16.04.2024)

40. Проект підтримки ветеранів від Міжнародної організації з міграції. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minveteraniv-ta-mom-rozpochinayut-masshtabnij-proekt-pidtrimki-veteraniv> (дата звернення 16.04.2024)
41. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Остапчук В. В. Київ. 2017. С. 1-284.
42. Радзівська В. О., Мішкова В. В. Нормативно-правове регулювання забезпечення соціальних прав ветеранів війни (зарубіжний досвід). *Наука і правоохорона*. №4(36). 2020. С. 49-54. DOI: 10.36082/nh.2020.04.39.
43. Реабілітація військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб: теоретико-методичні основи. Бриндіков Ю. Л. Хмельницький. 2018. С. 2-388.
44. Реабілітація учасників бойових дій в Україні: досвід та перспективи. Бастричев В. С., Островська Н. О., Галко О. М., Ігнатенко К. В., Ковтун О. С., Баранова С. С., Корабльова О. О., Матушак Р. М., Мозолюк-Боднар Л. М., Петреченко С. А. 2018. С. 1-233.
45. Романишин А. М. Проблеми психологічного забезпечення підготовки майбутніх офіцерів / Романишин А. М., Кожевніков В. М. // Збірник наукових праць «Військова освіта» Національного університету оборони України. 2013. № 1. С. 185-192.
46. Рудкевич Н. І. Методика соціально-педагогічної роботи : навчально-методичний посібник / Н. І. Рудкевич. Львів: Растр-7. 2021. 324 с.
47. Сафін О., Якимчук А. Психологічні інструменти роботи з учасниками антитерористичних операцій під час їхньої реабілітації. *Психологічний журнал* 3. № 14. 2019. С. 235-251.
48. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ. Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с.
49. Системи соціальної підтримки ветеранів: Хорватія, Ізраїль, Велика Британія, Сербія та Данія. Аналітична записка / С. Брус, Я. Бухта, І. Шматко. За заг.ред. Д. Султангалієва та Л. Галан – Київ. 2023. С. 104.

50. Соціальна реабілітація військовослужбовців. Базарний С. В. с. 152-153.
51. Соціальний захист учасників АТО/ООС та їхніх сімей на рівні громади. Кравченко О., Кучер Г. *Social work and education*. 2022. С. 197-209.
52. Соцька А., Олійник В., Гусак Н., Демко С., Головка Н., Чорнобровкіна В., Акименко Ю., Мельник Д., Лоюк І., Лялька Т. Реінтеграція ветеранів з інвалідністю. 2022. с. 4-79.
53. Чапляк А. П., Романів О. П., Надь Б. Я. Основні напрямки реабілітації учасників бойових дій. Матеріали учасників конференції. 2018. С. 59-61.
54. Юрій М. Ф., Головка М. І. Соціальні дослідження: теорія і практика. 2019. Київ: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. URL: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/handle/2010/33906> (Дата звернення 18.02.2024)
55. Якимець В. М., Печиборщ В. П., Вороненко В. В., Якимець В. В., О. В. Печиборщ, А. В. Никоненко, Г. О. Слабкий. Гарантована психологічна допомога та реабілітація військовослужбовців – складова національної безпеки. *Організація медичної допомоги*. Ужгород. 2022. С. 41 – 50.